

DESIDERIUS ERASMUS: PROMOTOR AL TOLERANȚEI RELIGIOASE

Conf. univ. dr. Laurențiu MOȚ

Rector, Universitatea Adventus, Cernica, Romania

laurentiu.mot@uadventus.ro

ABSTRACT: Desiderius Erasmus: Promoter of Religious Tolerance.

The article highlights the seminal role of Erasmus of Rotterdam in bringing to fore the paramount role of tolerance as a necessary attitude in dealing with intra-faith and inter-religious differences or tensions. This role of Erasmus is partly neglected in literature, which is why it seems high-time to picture an important aspect of his life and activity as a humanist writer. The study introduces the problem, presents a brief biography and then presents, mainly from Erasmus's writings, his plea for tolerance – an excellent example of speaking in favor of true Christianity.

Keywords: *Erasmus, religious freedom, tolerance, freedom of choice, peace.*

Introducere

Secolul al XVI-lea, o epocă în care persecuția religioasă și războiul erau frecvente, este martorul unor schimbări de proporții. Una dintre vocile epocii care schimbă regulile jocului este Erasmus din Rotterdam, „un campion al păcii și al toleranței religioase”¹. Secolele premergătoare Reformei Protestante au fost marcate de o diversitate religioasă nelipsită de tensiuni. Fie că a fost vorba despre relațiile încordate din sânul creștinismului (ex. pietatea laică se dezvoltă și reacționează față de creștinismul oficial), fie cele dintre creștini și necreștini (evrei, musulmani), diversitatea religioasă a acestui segment temporal a dus până la destrămarea culturilor hibridizate sau persecuția asupra necreștinilor.² Odată cu apariția Reformei ten-

1 Jim Powell, “A Tolerant Mind: Desiderius Erasmus,” *Libertarianism* (July 4th, 2000). Disponibil la adresa <https://www.libertarianism.org/publications/essays/tolerant-mind-desiderius-erasmus> (accesată la 12.07.2022).

2 Sabrina Corbellini and Sita Steckel, “The Religious Field during the Long Fifteenth Century,” *Church History and Religious Culture* 99/3-4 (2019): 303-329 (esp. 327). DOI: 10.1163/18712428-09903002

siunile din interiorul creștinismului au continuat, singura diferență fiind că erau diferite direcționate. Tensiunile religioase cu Islamul și cu evreii, de asemenea, au primit un imbold nou, din partea reformatoarelor. Deși ne-am aștepta ca reacțiile față de intoleranța religioasă să provină în exclusivitate din partea minorităților persecutate, în epoca Renașterii, nu au fost numai voci protestante care să afirme valoarea libertății religioase și de conștiință. Printre cei care promovau aceste valori s-au numărat și aparținători ai bisericii catolice. După cum s-a spus mai sus, unul dintre cei mai importanți promotori ai toleranței religioase a fost Erasmus din Rotterdam. Deși figura sa este mult mai des asociată cu valorile și cultura umanistă, acesta a fost un actor de prim rang în lupta pentru libertate de conștiință intra-creștină și chiar inter-religioasă.

Scurtă biografie

Având în vedere natura, în parte, biografică a acestui articol, câteva repere biografice în legătură cu umanistul Erasmus din Rotterdam sunt necesare. S-a născut în toamna lui 1466 la Rotterdam, de aici și numele său de familie. Tatăl său a fost Gerar de Praët, la un moment dat (nu se știe și dacă în momentul concepției) preot catolic. Mama sa s-a numit Margaret și a fost fiica unui medic din orașul Zevenbergen, Olanda. Din același cuplu s-a născut și Pedro, fratele mai mare al lui Erasmus. Pseudonimul inițial la său a fost Geert Geertsz, adică, „Geert, fiul lui Geert”, Erasmus purtând numele tatălui său. La vârsta de nouă ani, a fost înscris la școala Gouda, unde dacă nu ar fi făcut parte din corul Catedralei din Utrecht, nu ar putut rămâne 14 ani, cât a rămas. Moartea mamei sale, din cauza unei epidemii care a devastat Europa, l-a făcut să se mute la Deventer. Din nefericire, la scurtă vreme, a murit tatăl său, pe care Erasmus îl stima drept un om cult, în posesia unei valoroase biblioteci. Rămași orfani și cu averea tatălui risipită de tutorii lor, cei doi frați au luat calea mănăstirii, Erasmus ajungând într-o mănăstire augustiniană din Steyn. Nu a fost încântat de viața de mănăstire, deși ulterior mărturisea că uneori îi lipsea. Dar în mănăstire a avut acces la clasici, ceea ce i-a lărgit orizontul cultural și lingvistic, ajungând cu vremea să stăpânească limba latină. După patru ani de studii a fost hirotonit ca preot în 1492, continuând studiile în același timp la Paris.³ Obținând un subsidiu privat

3 Vezi mai multe informații bibliografice vezi William Barker, *Erasmus of Rotterdam: The Spirit of a Scholar* (London: Reaktion Books, 2021). Cornelis Augustijn, *Erasmus: His*

de la unul din elevii săi nobili care i-a permis să călătorească între Franța, Olanda, Anglia și Italia. În tot acest timp, a scris, a publicat, a predat și a interacționat cu gânditori de marcă ai epocii. După ce Reforma Protestantă a izbucnit, Erasmus a îmbrățișat idealurile acesteia, dar s-a reținut de la a-i luat partea, în mod special dezaprobând versiunea radicală ale Reformei. A murit în 1536, ca urmare a unui atac de dizenterie. A murit catolic, dar fără a beneficia de asistență preoțească de ultim moment, probabil deoarece Erasmus însuși valoriza legătura personală a credinciosului cu Dumnezeu.

Pledoaria pentru toleranță

Despre omul Erasmus nu sunt prea mult de spus. Asta și pentru că viața l-a ținut aproape de cărți și majoritatea a ceea ce un asemenea om face în viață sunt texte. Totuși viața de dincolo de cărți i-a marcat și stimulat unele dintre ideile sale, inclusiv aceea a toleranței. Așa cum am văzut, eruditul neerlandez a fost un copil din flori (de aici și ironia prenumelui său Desiderius, „cel dorit”), ceea ce l-a făcut să poarte o anumită stigmă o bună parte a vieții sale, deși erau mulți preoți și călugări în epocă ce conviețuiau, mai mult sau mai puțin pe față, cu câte o consoartă. Erasmus știe din proprie experiență cum să fii atipic, ieșit din canoane. În primii ani de școală a trăit într-un orașel unde episcopul îi trăgea pe roată pe prizonierii de război în public, ceea ce a lovit aprig în aspirațiile unui viitor luminos ale sufletului său de copil. După ce și-a pierdut ambii părinți în ciurma bubonică din 1484, Erasmus a ajuns într-o mănăstire augustiniană unde și-a petrecut cea mai mare parte a timpului în bibliotecă. Când a crescut, unii contemporani îl considerau cel mai abil scriitor al vremii. Deși a trăit în multe țări europene (Franța, Belgia, Anglia, Italia, Elveția, Germania), limba în care era de-a dreptul profesionist era Latina, limba supra-națională a elitelor educate, pe care Erasmus o stăpânea cu măiestrie. De aici deducem faptul că Erasmus nu era în dialog cu masele, în primul rând, ci cu regii, cu prinții, cu oamenii bisericii și cu cei învățați. Pe aceștia căuta să-i influențeze. Cu ei dialoga. Oricum flacăra persecuției și a războiului pe masa acestor categorii se aprindea și tot aici trebuia stinsă.

Life, Works, and Influence, trans. J. C. Grayson (1991; repr.; Toronto: University of Toronto Press, 1995). John Joseph Mangan, *Life, Character, & Influence of Desiderius Erasmus of Rotterdam* (New York: AMS Press, 1971). <https://www.postposmo.com/ro/biografia-lui-Erasmus-din-Rotterdam/> (Accesat la 16.08.2022).

După Stefan Zweig, „misiunea și înțelesul vieții lui Erasmus era orânduirea armonioasă a contrariilor în spiritul umanității”⁴. Dar cum să faci asta când catolicismul din epocă „îndrepta” tot ce era „strâmb”, iar cu debutul Reformei Protestante, alți protagoniști își asumau rolul de cerber al credinței adevărate, fie la nivelul local, fie zonal? Evident, prin scris. Probabil că una dintre cele mai cunoscute opere ale sale este *Elogiul nebuniei*.⁵ Baza teologică a concepției expuse în această carte este că numai prostia și neștiința mărturisite față de cel prigonit duc la iertare, pace și reabilitarea relațiilor dintre două părți aflate în opoziție. Aaron se scuză față de Moise pentru rebeliunea sa și a Mariei, prin faptul că păcatul lor a fost comis din nechibzuință (Num. 12:11). Regele Saul îi cere iertare lui David în cuvintele „am lucrat ca un nebun” (1 Sam 26:21). La rândul său, regele David se roagă lui Dumnezeu să-i ierte păcatele făcute din neștiință (Ps. 19:12). Exemplul suprem vine din rugăciunea lui Isus, de pe cruce, „Tată, iartă-i căci nu știu ce fac” (Luca 23:34). Apostolul Pavel, de asemenea, îi scrie lui Timotei că, deși a fost un persecutor al Bisericii, a căpătat îndurare fiindcă lucra din neștiință (1 Tim. 1:13).

„În sfârșit”, remarcă Erasmus, „nu se află pe lume nerozi mai mari decât cei în inima cărora arde flacăra iubirii de aproapele. Aceștia își risipesc avutul, îndură senini ocările, se lasă trași pe sfoară; își îndrăgesc deopotrivă prietenii și vrăjmașii, încearcă plăcere în suferință, se hrănesc cu posturi, lacrimi, veghi și defăimări, disprețuiesc viața și nu-și doresc decât moartea. Pe scurt, se îndepărtează într-atât de purtările obișnuite că-ți vine că crezi că sufletul lor trăiește despărțit de trup. Nu se cheamă taman asta a fi prost?”⁶

Erasmus poate să fie extrem de virulent. Îi ironizează pe papii vremii că, deși se pretind moștenitori ai lui Petru, nu-I spun lui Isus ca apostolul: „iată că am lăsat totul și Te-am urmat” (Marcu 10:28; Luca 18:28). Nu, ci ei au moștenit terenuri, cetăți, impozite și principate, iar acestea sunt apărate cu un zel nemaiîntâlnit, chiar dacă asta înseamnă ca sânge de creștin să fie vărsat. În cuvintele lui Erasmus, „brațele lor părintești și sfinte varsă

4 Stefan Zweig, *Erasmus*, trad. Eugen Relgis (Iași: Polirom, 2021), 12.

5 Lucrarea a scris-o într-o săptămână (scris foarte repede, cam 30-40 de pagini pe zi) din mai 1509, pe când găzduia în casa londonezului Thomas More. Numele latin este de fapt un joc de cuvinte în jurul numelui lui More – *Moriae Encomium*.

6 Erasmus din Rotterdam, *Elogiul nebuniei sau discurs spre lauda prostiei*, trans. Robert Adam (București: Antet, 1995), 133.

râuri de sânge creștin”. Erasmus continuă cu îndrăzneală astfel: „Din cauză că biserica lui Hristos s-a întemeiat prin sânge, s-a întărit prin sânge și prin sânge a crescut, pontifi chibzuiesc că trebuie să verse și ei sânge pentru a o cârmui și apăra, de parcă Mântuitorul n-ar mai fi ori nu i-ar mai sta în puteri să-i apere pe ai Săi după cum a făcut-o întotdeauna”⁷.

Aflând de lucrarea lui Niccolo Machiavelli (1469-1527), *Il principe*, a fost extrem de afectat deoarece scriitorul italian pleda prin ea că treaba statului este să se extindă teritorial și să-și poarte războiul. Erasmus replică în 1516 (anul în care și-a publicat și NT grecesc) *Institutio principis Christiani* (Educația unui principe creștin) în care argumenta în favoarea păcii și armoniei pe care conducătorul creștin trebuie să le asigure. Mai târziu îi scria ducelui de Saxonia că e de preferat să tolereze sectele religioase decât să aibă parte de un război religios.⁸ Nici pe Martin Luther, nici pe Thomas More nu îi accepta pentru vederilor lor politico-religioase care includeau folosirea forței la nevoie.

Deoarece Erasmus era ademenit să treacă de partea lor atât de catolici, cât și de protestanți (ex. Frații Moravi), acesta a adoptat tactica neutralității și a amânării unui răspuns definitiv. O adeziune categorică de-o parte sau de alta i s-a părut o trădare de sine. În niște notițe personale, Erasmus descria deviza după care acționa: „Știu că e mult mai ușor să se răscolească patimile decât să fie potolite. Și, deoarece nu în toate domeniile mă încred în propria mea rațiune, prefer să mă abțin de la a mă pronunța în deplină siguranță asupra felului de a gândi al altora. Dorința mea este ca toți să lupte laolaltă pentru izbânda cauzei creștine și a Evangheliei aducătoare de pace – și-anume, să lupte fără violențe și numai în sensul adevărului și al rațiunii, ca să ne înțelegem atât în ce privește demnitatea preotului, cât și asupra libertății poporului pe care Domnul nostru Isus îl dorea liber”⁹. Caracterul său inflexibil și echidistant i-au adus pentru mulți reputația unui om slab și indecis. Erau destui care afirmau că *Erasmus est homo pro se*¹⁰ („Erasmus este un om pentru sine însuși”). Cel mai rău însă a fost că, deși a murit catolic, inchiziția spaniolă i-a condamnat cărțile, Conciliu din

7 Erasmus, *Elogiul nebuniei*, 110.

8 Paul Johnson, *A History of Christianity* (New York: Simon and Schuster, 2012), 215.

9 Zweig, *Erasmus*, 159.

10 *Epistolae Obscurorum Virorum* (Hagenau, 1515). Acesta este o colecție de scrisori satirice redactate în latină, având mai mulți autori printre care pot fi amintiți Crotus Rubianus, Ulrich von Hutten, Erasmus și Reuchlin.

Trent i-a condamnat, în 1546, NT grecesc, iar papa Paul al IV-lea l-a catalogat drept „conducătorul tuturor ereticilor”¹¹.

Cu toate acestea, civilizația occidentală îi datorează lui Erasmus ideea de libertate religioasă și de conștiință. La întrebarea cum să se poarte Biserica cu ereticii Erasmus nu a avut mereu un răspuns definitiv, dar dominantă din gândirea sa era următoarea: „Sensibilitatea sa pedagogică îl motivează aproape ca niciodată să nu renunțe la speranța că ar putea fi chemați înapoi prin învățătura cuvântului spiritual, singura armă a bisericii. La urma urmei, prin definiție, biserica este compusă dintr-un amestec de bine și rău. Prin urmare, răbdarea cu păcătoșii, răbdarea membrilor rătăciți și chiar toleranța față de eretici sunt un semn al însăși constituției sale”¹². Cuvântul lui Dumnezeu rămâne cea mai ascuțită și potrivită sabie. Dacă ea dă greș, nu e cazul să se apeleze la forme de represiune fiindcă acestea nu respectă spiritul Evangheliei.

Erasmus deplângea până și lupta de idei și certurile dintre diferitele curente teologice creștine. De aceea, metaforic, îi trimitea pe urmașii lui Duns Scotus, ai lui William de Ockam și ai lui Abertus Magnus mai degrabă să lupte împotriva turcilor:

Îmi vine a crede că, în loc să trimită toți soldășii ăștia neciopliți care n-au făcut mare ispravă în cruciadele din urmă, creștinii ar face mai bine să îi dea pe turci pe mâna tunătorilor scotiști, a căpățânoșilor ockaniști, a nebiruiților albertiști ori a întregii armate a sofștilor. Zău că nu s-ar putea vedea război mai hazliu și izbândă mai neobișnuită. Ce om ar avea inima așa de împietrită să nu îl înflăcăreze disputele lor papagalicești? Ce muritor ar fi atât de nesimțitor să nu tresară la înșepăturile lor? Ce dușman ar avea ochi așa de ageri să vadă printre negurile pe care le împrăștie ei în jur?¹³

Prin aspra ironie adusă acestor dispute creștine interne, Erasmus demonstrează încă o dată, cât de departe era spiritul său de tensiune și ceartă, fie ea și teologică sau de idei.

Descriindu-l pe Isus ca învățător, Erasmus remarcă faptul că toleranța și dragostea pe care El le-a transmis au fost pe deplin ilustrate în viața Sa.

11 Jim Powell, Paul Johnson, James Powell, *The Triumph of Liberty: A 2,000-year History, Told Through the Lives of Freedom's Greatest Champions* (New York: Free Press, 2000), 76.

12 Manfred Hoffmann, “Erasmus and Religious Toleration,” *Erasmus Studies* 2/1 (1982): 80-106 (esp. 104). Doi: <https://doi.org/10.1163/187492782X00075>.

13 Erasmus, *Elogiul nebuniei*, 88.

Prin toleranță și dragoste Isus a domnit, a luptat, a cucerit și a triumfat.¹⁴ În lumina exemplului lui Hristos și al apostolilor care l-au urmat în aceeași cale a păcii, Erasmus evaluează rezolvarea prin arme a disputelor dintre prinții creștini drept complet inadecvată. De ce, întreabă umanistul, nu apelează prinții care se află în conflict la arbitrajul unor înțelepți, al unor preoți ai lui Dumnezeu care au vârsta și experiența necesare pentru această sarcină? Atunci când „biserica” este apărată cu armele, cei care îi sar în ajutor uită că biserica sunt oamenii care o compun, este de părere Erasmus. Biserica s-a născut din sânge de martir, prin toleranță și dispreț față de viața proprie. În același fel ar trebui să fie și apărată. Erasmus extinde această perspectivă și în afara creștinismului, spunând că nici chiar războiul împotriva turcilor nu este de laudat. Fără să menționeze episodul cu regele Ezechia care primește vizita babilonienilor și le arată bogățiile și armele sale în loc să le vorbească despre Dumnezeu (cf.), Erasmus sugerează că rolul creștinilor față de turci nu este să le arate acestora bogăția, armele și puterea, ci mai degrabă o viață nepătată, fapte de bine față de vrăjmași, o toleranță de nezdruccinat față de orice fel de rănire, dispreț față de onoare și indiferență față de bani. Aceasta ar fi calea de a-i aduce pe turci la Hristos. Dacă numele pe care-l poartă și semnul crucii ar fi îndepărtate de pe steagurile armatelor creștine, impresia care s-ar crea ar fi că turcii luptă împotriva turcilor. Nu ar fi nicio diferență. Calea războiului este o cale păgână, cu alte cuvinte. Nu așa se apără biserica sau se răspândește Evanghelia în lume.¹⁵ Repetând o maximă de-a lui Cicero, Erasmus spunea: „pacea cea mai dezavantajoasă este mai bună decât războiul cel mai just”¹⁶, respingând astfel orice premise justificatoare ale războiului și ale intoleranței.¹⁷

În concepția lui Erasmus, așa cum reiese din operele sale timpurii, biserica reprezintă comunitatea iubirii. În *Enchiridion*, umanistul nu vorbește atât de mult despre instituția bisericii, cât despre oamenii care o compun și cum aceștia ar trebui să interacționeze după *lex caritatis*, sau legea

14 Desiderius Erasmus, *The Adages of Erasmus*, ed. William Barker (Toronto: University of Toronto Press, 2001), 334.

15 Erasmus, *Adages*, 346.

16 Brien Hallett, *The Lost Art of Declaring War* (Champaign, IL: University of Illinois Press, 1998), 79.

17 Multe din aceste luări de poziție ale lui Erasmus se găsesc în scrisorile lui către diverși destinatari. E.g., Desiderius Erasmus, *The Correspondence of Erasmus: Letters 142-297 (1501-1514)*, Collected Works of Erasmus 2, ed. R. A. B. Mynors, D. F. S. Thomson (Toronto: University of Toronto Press, 1975), 61-62, 277-279, 281-283 etc.

iubirii.¹⁸ Nu doar că Erasmus nu prea folosește termenul „bisericească” dar calea devoțiunii creștine pe care acesta o propune nu duce la organizația religioasă, ci la inimile oamenilor. Biserica așadar este o comunitatea de persoane care sunt legate prin iubirea dăruită de Dumnezeu, nu o instituție formală.¹⁹ Chiar și în operele de mai târziu, în care Erasmus pare să susțină organizația bisericii (catolice), acesta scrie în favoare bisericii invizibile, a acelei credințe în Hristos care schimbă viața și care îi unește pe oameni, chiar dacă sunt din zone geografice depărtate una de alta.

Concluzii

În această lucrare a fost important să se atragă atenția asupra unei laturi a activității umanistului neerlandez Erasmus din Rotterdam mai puțin cunoscută – aceea de luptă pentru libertatea religioasă. Erasmus a fost pregătit de propria experiență și de educația și formarea sa ca erudit umanist să lupte împotriva intoleranței creștine interne și externe. Folosirea armelor pentru rezolvarea disputelor teologice sau teritoriale este, pentru el, ne-creștinească, ne-biblică și complet nepotrivită. Fiindcă Biserica creștină a fost fondată pe sânge de martir, începând cu Isus și continuând cu urmașii Săi, nu poate să verse sânge. Indiferent cât de greșite ar putea fi ideile cuiva, erezia trebuie înfruntată și, dacă este posibil, corectată cu Scriptura, nu cu sabia. Până și față de necreștini, caracterul, iubirea, toleranța ar câștiga mai mult pentru cauza Evangheliei decât forța. Pe termen scurt, Erasmus s-a găsit într-o postură neutră care i-a aduc critici din toate părțile. Pe termen lung, însă, obstinția sa de a aproba prin votul său un comportament agresiv, fie el și de partea cauzei bune, a reprezentat și reprezintă un strigăt al libertății Evangheliei care nu este altceva decât o invitație. O invitație poate fi acceptată, dar poate fi în egală măsură respinsă. Evanghelia însăși vine cu asumarea posibilității de a fi ignorată. Oricum, numai iubirea poate naște iubire.

Bibliografie:

- * AUGUSTIJN, Cornelis, *Erasmus: His Life, Works, and Influence*, translated by J. C. Grayson. 1991, Reprinted, Toronto, University of Toronto Press, 1995.

18 Desiderius Erasmus, *The Christian's Manual: Being a Translation from the Enchiridion Militis Christiani of Erasmus*, 2nd ed., trans. John Spier (London: J. Oliver, 1752), 117-119, 139-140.

19 Brian Bodgan, „The Ecclesiology of Erasmus of Rotterdam: A Genetic Account,” *The Heythrop Journal* 21/4 (1980): 393-411 (esp. 393-394).

- BARKER, William, *Erasmus of Rotterdam: The Spirit of a Scholar*, London, Reaktion Books, 2021.
- BODGAN, Brian, "The Ecclesiology of Erasmus of Rotterdam: A Genetic Account," *The Heythrop Journal* 21/4 (1980): 393-411.
- CORBELLINI, Sabrina and Sita Steckel, "The Religious Field during the Long Fifteenth Century." *Church History and Religious Culture* 99/3-4 (2019): 303-329. DOI: 10.1163/18712428-09903002.
- *Epistolæ Obscurorum Virorum*, Hagenau, 1515.
- ERASMUS din Rotterdam, *Elogiul nebuniei sau discurs spre lauda prostiei*, tradus de Robert Adam, București, Antet, 1995.
- ERASMUS, Desiderius, *The Adages of Erasmus*, edited by William Barker, Toronto, University of Toronto Press, 2001.
- ERASMUS, Desiderius. *The Christian's Manual: Being a Translation from the Enchiridion Militis Christiani of Erasmus*. 2nd ed, translated by John Spier, London, J. Oliver, 1752.
- ERASMUS, Desiderius, *The Correspondence of Erasmus: Letters 142-297 (1501-1514)*. Collected Works of Erasmus 2, edited by R. A. B. Mynors, D. F. S. Thomson, Toronto, University of Toronto Press, 1975.
- HALLETT, Brien, *The Lost Art of Declaring War*, Champaign, IL, University of Illinois Press, 1998.
- HOFFMANN, Manfred, "Erasmus and Religious Tolerati-on", *Erasmus Studies* 2/1 (1982): 80-106. Doi: <https://doi.org/10.1163/187492782X00075>.
- <https://www.postposmo.com/ro/biografia-lui-Erasmus-din-Rotterdam/> (Accesat la 16.08.2022).
- JOHNSON, Paul, *A History of Christianity*, New York, Simon and Schuster, 2012.
- MANGAN, John Joseph, *Life, Character, & Influence of Desiderius Erasmus of Rotterdam*. New York, AMS Press, 1971.
- POWELL, Jim, 'Paul Johnson, 'James Powell, *The Triumph of Liberty: A 2,000-year History, Told Through the Lives of Freedom's Greatest Champions*, New York, Free Press, 2000.
- POWELL, Jim, "A Tolerant Mind: Desiderius Erasmus", *Libertarianism* (July 4th, 2000). <https://www.libertarianism.org/publications/essays/tolerant-mind-desiderius-erasmus> (accesată la 12.07.2022).
- ZWEIG, Stefan, *Erasmus*, tradus de Eugen Relgis, Iași, Polirom, 2021.